УДК [908:37] (477.73+477.74)

Давидова Н.В., *Національний університет "Києво-Могилянська академія"*

Давидова Наталя Вікторівна (1979 р.н.). У 2001 р. закінчила Миколаївський державний педагогічний університет, факультет української філології. Аспірантка Національного університету "Києво-Могилянська академія". Тема кандидатської дисертації — *"Боротьба наукової інтелігенції України за впровадження української мови в навчальні установи та державні заклади України в кінці XIX – на початку XX ст. (до 1920 р.)".*

НАУКОВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ОДЕСИ ТА МИКОЛАЄВА У ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ВПРОВАДЖЕННІ

Автор аналізує діяльність наукової інтелігенції Одеси та Миколаєва у напрямку впровадження української мови в освітні заклади в 1900-1916 рр. у складних умовах шовіністичної політики Російської імперії. Відзначаються досягнення представників української науки в популяризації ідеї національної освіти.

Scientific activity of intelligentsia of Odesa and Mykolayiv in the popularization of the Ukrainian language and its introduction into the educational establishments at the beginning of the 20th century is analyzed in the article. Introduction of the Ukrainian language in 1900-1916 was taking place in difficult conditions of shauvinist policy of the Russian Empire. Achievements of the representatives of Ukrainian science in the popularization of the national education idea are marked.

Проблема популяризації української мови та участі в цьому процесі наукової інтелігенції на початку XX століття є надзвичайно важливою в період національного відродження нашого народу, в розбудові незалежної Української Держави. Питання про те, якою мірою суспільство потребує послуг наукової Інтелігенції, має сьогодні не лише науково-пізнавальне, але й практичне значення.

Актуальність вивчення проблеми сьогодні зумовлюється також тим, що, по-перше, в наш час значно підвищується роль інтелігенції в пошуках шляхів і способів виходу суспільства з кризи, побудови демократичної правової держави; по-друге, формування і розвиток національної самосвідомості громадян України посилюють інтерес до розвитку науки, а також до ролі наукової інтелігенції.

Роль наукової інтелігенції стосовно проблеми впровадження української мови до закладів освіти, наукових і державних установ висвітлена частково у працях сучасних істориків у контексті виникнення і діяльності культурно-просвітницьких товариств та відомих українських діячів [1]. Питання окремо саме про участь наукової інтелігенції зазначені дослідники не ставили. Тому автор даної статті й ставить своїм завданням показати роль вчених Одеси та Миколаєва у популяризації української мови та спроб запровадити її вивчення у навчальних закладах.

В кінці XIX – на початку XX ст. помітно загострюється національне питання, яке уряд намагався блокувати, не розв'язуючи назрілих проблем. В цей період в Російській імперії активізуються визвольні рухи проти існуючого режиму, в тому числі і український. В Херсонській губернії, що знаходилась на території підросійської України, щодо застосування української мови діяв указ Олександра II, підписаний в Емсі 1876 р., до якого в 1881 р. Олександр III вніс незначні зміни. Указ 1876 р. забороняв застосування української

мови майже у всіх сферах, а, головним чином, викладання українською мовою.

Зміни, внесені у 1881 р., стосувались друкування словників та дозволу на театральні вистави українською мовою за умови отримання спеціального дозволу. Тобто укази 1876-1881 рр. були скеровані на цілковите усунення української мови з громадського життя. "На підросійській Україні не існувало української періодичної преси. Українська мова була усунена з вищих сфер громадського життя: нею не вели поважних дискусій, не писали творів, що відбивали б найновіші напрями в літературі, не користувалися в науці, так само як не провадили навчання в школах, ні в початкових, ні у вищих. Все це підривало пошану до української мови (якій так чи інакше, було офіційно начеплено наличку російського діалекту, ба й самі українці офіційно вважалися за малоросів), до неї зачинали ставитись як до мови неосвічених людей, в основному селянства" [2]. В складних політичних умовах 1900-1917 рр. наукова інтелігенція створювала підґрунтя для розширення сфери використання української мови, стала активним діячем національного руху.

На початку XX століття національний рух мав переважно культурницький характер. Основною організацією, що об'єднувала, згуртовувала в цей час свідоме українство в Одесі, залишалась Громада. Серед активних учасників можна виділити таких представників наукової інтелігенції: викладача університету фізика О.І.Немировського, професора хімії Е.В.Вернера, громадівця 70-х рр., тоді ще студента, а з часом професора геології М.Д.Сидоренка, Олександра Русова та Софію Русову, П.Т.Климовича.

Активним членом Одеської Громади був відомий бібліограф, фольклорист, літературознавець, публіцист, автор історичних повістей, упорядник українського словника, видавець збірника "Рада", у подальшому активний член "Просвіти" М.Ф.Кома-ров. Широко відомими в Одесі стали його книжки "Т.Шевченко в літературі і мистецтві" (1903 р.), "Українська драматургія" (1906 р.) із додатком 1912 р., "Вінок Шевченкові з віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів" (1912 р.) та ін. Чимало душі і часу вклав М.Комаров у семитомне видання Степана Руданського, зберігши його спадок. В одеських газетах він друкував російською мовою твори І.Франка.

Видатними членами Громади були С.П.Шелухін, авторитетний науковий і громадський діяч, автор 60-ти статей з історії України, член Одеського товариства історії і старожитностей, Одеського юридичного і бібліографічного товариств; А.Ніковський, який в роки відродження української держави був міністром уряду, І.Липа – оригінальний письменник, видавець і громадський діяч, один із засновників "Братства Тарасівців" та лікар І.Луценко.

М.Комаров, С.Шелухін, А.Ніковський, І.Липа та І.Луценко були тими людьми, які визначали обличчя Одеської Громади, і на початку XX ст. до них перейшла справа організації українських сил в Одесі після смерті старих керівників Громади – Михайла Климовича, Леоніда Смоленського, Олексія Андрієвського, Михайла Боровського і Володимира Мальованого.

Основна маса членів Одеської Громади дотримувалась поміркованих поглядів, займаючись культурно-просвітницькою роботою, майже не торкаючись політичних і соціальних проблем. Завдяки активній роботі членів Громади, національна ідея набувала популярності серед населення Одеси, про що свідчить той факт, що Одеська громада була другою за кількістю після Київської (в середині 90-х років в складі Громади було понад 40 чоловік) [3].

Революція 1905-1907 рр. викликала посилення загальнодемократичного тиску на самодержавство, а підписаний царем 17 жовтня 1905 р. маніфест "Про удосконалення державного порядку", який обіцяв запровадження громадських свобод слова, друку, совісті, зборів та спілок, скликання законодавчої Держдуми, привів до піднесення національного руху. За короткий час в Наддніпрянській Україні виникає декілька десятків культурно-просвітницьких товариств – "Просвіт", які раніше існували лише в Галичині. Вони ставили собі за мету сприяти розвитку української культури і підвищенню національної свідомості шляхом освіти рідною мовою, створення національних шкіл, бібліотек, читання лекцій, влаштування вистав, книготоргівлі та ін. Ініціатором відкриття в Одесі "Просвіти" виступили члени Громади, які на зборах 30 жовтня 1905 р. прийняли рішення про її утворення. В одеську "Просвіту" входило чимало представників наукової інтелігенції: С.П.Шелухін, І.Липа, Д.Сигаревич, Т.Т.Климович, Я.М.Пономаренко, М.Ф.Комаров, І.Луценко. Одним із членів "Просвіти" був Х.Т.Ящуржинський – викладач, фольклорист, реферати якого збирали багатолюдну аудиторію. На перших зборах було ухвалено проект статуту товариства і обрано правління у складі І.Луценка, С.Шелухіна, І.Бондаренка та Е.Клюге, головою правління було обрано доктора І.Луценка. Таким чином, ці збори явочним порядком відкрили "Просвіту" в Одесі, про що було повідомлено градоначальника 31 жовтня [4]. 22 листопада 1905 р. градоначальнику надіслано статут, який було затверджено 25 листопада. В ньому основною метою ставилось "допомогти культурно-просвітницькому розвитку українського народу у м.Одеса" [5]. Протягом періоду існування "Просвіти" діяльність товариства полягала в читанні на зборах рефератів (всіх рефератів прочитано в 1906 році – 61; в 1907-му – 63 і в 1908-му – 42), у підготовці літературно-вокальних

вечорів для членів товариства та їх родин, організації аматорських вистав, улаштуванні бібліотеки та читальні, у відкритті книжкової лавки [6].

Просвітяни боролися за те, щоб випускати українську газету. Вона виходила три місяці під різними назвами. Перший номер вийшов самочинно 1 січня 1906 р. під назвою "Народное дело", в газеті частина матеріалів була надрукована українською мовою. Далі виходили "Народна справа" і "Вісті" [7]. В лютому-березні 1906 р. вийшло 5 номерів "Вістей".

Просвітяни заснували фонд ім. Л.Смоленського для видання українською мовою книг історичного змісту, на кошти фонду було видано декілька книг. Так, у 1907 р. на основі прочитаних рефератів побачили світ книги М.Комарова "Запорозькі вольності" та І.Бондаренка "Про Гарібальді". Одеська "Про-світа" приділяла багато уваги лекційній пропаганді культурних здобутків українського народу. 13 грудня 1906 р. Д.Сигаревич прочитав реферат про П.Могилу, в 1907 р. великим успіхом користувались лекції про творчість І.Котляревського, Т.Шевченка, І.Нечуя-Левицького. Десять лекцій циклу "Історія України-Русі" прочитав С.Клепацький. В лекційній діяльності "Просвіти" брав участь почесний член, приват-доцент Новоросійського університету О.С.Грушевський, брат М.С.Грушевського, який першим в Україні з університетської кафедри почав викладати українською мовою. З рефератами на тему "Антонович – як історик та археолог" виступив 19 березня 1908 р. на вечорі професор Новоросійського університету І.Линниченко.

"Просвіта" мала свій музей, який очолював студент Новоросійського університету М.Є.Слабченко, в майбутньому історик-академік, репресований в радянські часи в справі СВУ. Він був організатором наукової секції "Просвіти". 15 серпня М.Слабченко подав заяву до правління товариства про створення гуртка систематичних курсів з різних галузей сучасної науки і українознавства, повідомляючи, що попередньо уже проведено організаційну роботу, підібрано колектив лекторів [8]. Однак наукова секція не змогла розгорнути роботу за короткий термін, бо за кілька місяців товариство було закрите.

Події 1905 р. зродили надію на українську школу. Просвітяни зробили спробу відкрити початкову школу з українською мовою навчання, але це намагання не вдалося упровадити в життя. Клопотання про відкриття початкової української школи пролежало півтора року без відповіді і було відхилене попечителем навчальної округи, про що просвітяни писали у листі-відповіді членам миколаївської "Просвіти" на прохання останніх допомогти інформацією про створення школи: "Маю честь повідомити Високошановну раду "Просвіти", що в серпні минулого року нашою "Просвітою" було подано інспектору народних шкіл прохання про дозвіл на відкриття "подготовительного училища" для хлопців і дівчат, але відповіді од начальства й досі ніякої немає. Мовою викладання в нашій школі має бути українська, виключаючи предмета руського язика, який викладатиметься руською мовою. Призначення школи – підготовляти учнів для поступлення в 1 клас гімназії або реальної школи. При цім посилаю Раді програми нашої школи" [9]. Газети повідомляли про намір "Просвіти" відкрити за свій кошт українську гімназію ще восени 1906 р. Викладати в ній давав згоду приват-доцент О.С.Грушевський, але власті не дали дозволу і зібрані кошти були передані подільській "Просвіті" на потреби відродження національної освіти [10].

Крім державного тиску, спроби впровадження української мови в освіту зустрічали опір з боку загальноросійських партій, зокрема, соціал-демократії. "На засіданні т-ва в січні 1906 р. з приводу заснування у місті укр. гімназії виступив представник місцевої соціал-демократії, який заявив, що на світі є тільки 2 нації – пролетаріат і буржуазія, тому Україні не потрібна ніяка автономія, українські школи і т.п." [11].

Популярність "Просвіти" зростала, на виборах до Одеської думи її гласними було обрано 9 просвітян, що свідчило про авторитет членів товариства, їх помітний вплив на громадське життя міста. Через утиски уряду і великою мірою стараннями одеського градоначальника "Просвіту" 28 листопада 1909 р. було закрито (однією з перших в Україні), 8 грудня відбулися останні збори. Але діяльність "Просвіти" створила широкий резонанс: колишні просвітяни створили Український Клуб. 20 листопада 1913 р. через порушення статуту Клубу його було закрито. Слідом за "Українським Клубом" в 1911 р. в Одесі була створена українська організація – "Українська Хата", яка займалась переважно культурно-просвітницькою діяльністю: читанням лекцій та організацією вистав. На 1912 р. товариство "Українська Хата" виросло до 209 осіб. Тут працювали історик П.Клепацький, Г.Воропай, І.Луценко, І.Липа, професор К.Сапєжко, А.Ніковський, М.Комаров. Спроби О.Бродницької відкрити в Одесі курси української драми не увінчались успіхом: місцева влада не дозволила.

Після поразки революції 1905-1907 рр. український національний рух в Одесі не припинився, хоч і розвивався в несприятливих умовах, пов'язаних з переслідуваннями, обмеженнями з боку влади. Він спирався, головним чином, на національно-свідому інтелігенцію, носив переважно культурницький характер, але деякі його учасники пропонували свої шляхи вирішення і гострих соціальних проблем. На хвилі пожвавлення національного руху в Україні частина молоді увійшла до загальноросійських

революційних організацій, інша примикала до громадівського руху. В Одесі сформувався український студентський гурток, який під впливом "старої" Громади дотримувався більш поміркованої позиції, наприклад, у порівнянні з позицією київського гуртка, у проводі якого в той час перебував В.Винниченко.

З поверненням до реакційної політики російського уряду в 1905 р. надана університетам автономія фактично усувалась. Циркуляром від 1 серпня 1907 р. всі, хто вступав до університету, мусили пред'явити "свідоцтво місцевої поліції про бездоганну поведінку". Із Новоросійського університету була звільнена прогресивна професура. На початку грудня 1907 р. ректором Новоросійського університету став правий професор С.В.Левашов, який відразу ж посилив гоніння на прогресивних вчених. Викладання в університеті проводилось виключно російською мовою і будь-які спроби окремих викладачів перейти на читання лекцій українською мовою негайно припинялись. Так, коли приват-доцент О.С.Грушевський, який працював в Новоросійському університеті з січня 1907 р. по вересень 1908 р., спробував прочитати українською мовою спецкурс "Історія Київської Русі і Литовсько-Руського князівства". Міністерство освіти, адміністрація університету і місцева шовіністична преса розпочали проти нього справжню кампанію цькування: йому винесли догану, відмовили в оплаті за розроблений спецкурс. Він змушений був піти з університету і залишити Одесу.

Влітку 1915 р. українська інтелігенція утворила "Товариство допомоги населенню півдня Росії, яке потерпіло від воєнних дій". Чимало її представників працювало в Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст, який очолив член ТУП барон Ф.Штайнгель. Пожвавили свою роботу і відновлені старі українські громадські осередки. Важливе значення для активізації українського національного руху мала діяльність створеного у 1914 р. вихідцями з УСДРП та "Спілки" "Союзу визволення України".

Серед наукової інтелігенції Миколаєва найвагоміший внесок у впровадження української мови зробив, безперечно, М.М.Аркас. У 1906 р. у Миколаєві заснувався український аматорський гурток, про що повідомляв кореспондент Недоля в альманасі "Рідний край" [12]. О.Ф.Ковальова і В.П.Чистов припускають, що перша вистава гуртка не обійшлась без допомоги М.М.Аркаса [13].

Натхненний прикладом одеської "Просвіти", М.М.Аркас створив і очолив у 1907 році "Просвіту" в Миколаєві. Одним з найважливіших завдань було розширення сфери використання української мови в навчальних установах: "Мету Товариства "Просвіти" пояснюють найкраще перші два параграфи її статуту: "§1. Товариство має на меті допомогти розвиткові української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою, працюючи у Миколаєві. § 2 Для цього Товариство має: а) видавати книжки, журнали, часописи і т.і. українською мовою, б) заводити свої книгозбірні, музеї, читальні, книгарні і т.і. в) організовувати публічні лекції і читання, загально-просвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, вистави і т.і. г) заводити стипендії, школи, захистки для дітей і дорослих, бюро праці і т.п. просвітні і добродійні заклади, д) оповіщати конкурси і премії за найкращі твори письменства, умілості та штуки" [14]. У доповіді товариства "Просвіта" за 1908 рік вказано, що 12 лютого Рада товариства послала прохання члену Державної Думи професору І.В.Лучицькому "домагатися за націоналізацію школи". 30 квітня Миколаївська "Просвіта" послала листа Петербурзькій Українській Громаді з проханням, щоб вона перед з'їздом представників від учительської спілки, який відбувався на той час у російській столиці, поставила питання про "заведення скрізь на Україні шкіл, у яких мовою викладання була б українська". 28 травня товариство звернулося до Празького всеслов'янського студентського з'їзду "...з привітанням і проханням підняти питання за те, щоб по українських університетах було заведено кафедри українознавства, а скрізь на Україні – школи з українською мовою викладання" [15].

У 1906 р. М.М.Аркасом було відкрито школу з українською мовою навчання в його родовому маєтку у с. Богданівці, яка, власне, існувала з 1860 року. Вона являла собою школу грамотності й була заснована та утримувалася на власний кошт батьками М.Аркаса. В процесі реорганізації М.М.Аркас зіткнувся з певними проблемами. Найголовніша складність полягала практично у повній відсутності українських книжок для шкіл. Крім цього, виникли проблеми з легалізацією школи. Після доносу місцевого священика в 1908 р. школу було закрито. Але М.М.Аркас пише, що досяг певних успіхів: "Спочатку і на селі дивились якось ніяково на наші часописи, а тепер охоче беруться за них. Бо рік праці у цьому напрямі зробив багато" [16].

У 1909 р. Миколаївська "Просвіта" ухвалила рішення про заснування у Миколаєві школи з українською мовою викладання й почала домагатись у градоначальника дозволу на її відкриття. Було надіслано листа Одеській "Просвіті": "Радою українського товариства "Просвіта" у Миколаєві... зроблено постанову відкрити при нашому товаристві початкову українську школу грамотності. Маючи на увазі, що Одеське товариство розпочало цю справу раніше, і бажаючи, щоб школи ці, як відповідні одній меті, не різнилися своїми програмами, рада ухвалила звернутися до Одеської "Просвіти" з проханням

Література

1. Shevelov J. The Ukrainian language in the First Half of the 20th century (1900-1941). State and status. – Cambridge, Massachussets, 1989. – 242 p., (укр. мовою. – Мюнхен, 1987. – 295 с.). Євселевський Л.І., Фарша С.Я. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні: історичний нарис. – К.: "Просвіта", 1993. – 128 с.; Болдырев О.В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. – Одеса: Маяк, 1994. – 144 с.; Ярещенко О.Т. Одеська "Просвіта": історія, сучасність: Історико-популярний нарис. – Одеса: Маяк, 1998. – 112 с.; Самойлов Ф.О. та ін. Одеса на зламі століть: кінець XIX – початок XX ст.: Історико-краєзнавчий нарис. – Одеса: Маяк, 1998. – 232 с.; Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Николаевская "Просвита" / Очерки истории культуры южного Прибужья: От истоков до начала XX века. – Книга 1. Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. – Николаев: Тетра, 2000. – С. 165-170; Андріяш В.І. Діяльність М.М.Аркаса по створенню українських шкіл на Миколаївщині / Традиції слов'янського просвітництва: шлях крізь століття. – Миколаїв. – 2002. – С. 78-81.
2. Shevelov J. Вказ. праця. – С. 15.
3. Ф.О. Самойлов та ін. Вказ. праця. – С. 89.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 2, оп.1, спр. 3221-а, арк. 3.
5. Мисечко А. Одеська "Просвіта" // Тезисы II Областной историко-краеведческой научно-практической конференции. – Одесса. 1991. – С. 140.
6. Болдирєв О.В. Вказ. праця. – С. 110.
7. ДАОО, ф. 2, оп. 7, справа 285, арк. 1-4.
8. ДАОО, ф. 2, он. 7, справа 285, арк. 82.
9. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 206, оп. 1, спр. 2, арк. 19-20.
10. Євселевський Л.І, Фарина С.Я. Вказ. праця. – С. 60.
11. Самойлов Ф.О. та ін. Вказ. праця. – С. 98.
12. Рідний край. – 1906. – № 43. – С. 7.
13. Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Вказ. праця. – С. 166.
14. ДАМО, ф. 206, оп. 1, спр. 28, арк. 30-32.
15. Там само, спр. 10, арк. 3.
16. Там само, ф. 468, оп. 1, спр. 2, арк. 7.
17. Там само, ф. 206, оп. 1, спр. 2, арк. 8.

Надійшла до редколегії 02.11.2004 р.